

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

№ 1 ԳԻՏԱ.-ՊՈՊՈՒԼՅԱՐ ՍԵՐԻԱ № 1

ԱԿԱԴԵՄ. ՀՏԿՈՐ ՄԱՆՈՆԴՑՈՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

9(47-925)

Մ-24

ՊԵՏՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1939

31 AUG 2007

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
№ 1 ԳԻՏԱ.-ՊՈՊՈՒԼՅԱՐ ՍԵՐԻԱ. № 1

05 SEP 2011

9(47.925)
Մ-24

ws

ԱԿԱԴԵՄ. ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Դասախոսություն՝ կազմակերպված Պետական լեզուների
1939 թ. մարտի 18-ին, «Ստամբուլի Դավթի»
հազարամյակի կապակցությամբ

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Հովհաննիսյան
 Տեխ. խմբագիր՝ Ջ. Մարտիրոսյան
 Սրբագրիչ՝ Մ. Հախնազարյան
 Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Վ. Յեսայան

3844
 39

Գլավ. լիտ. լիազոր. ն—2855. Պատվ. № 491, տիրած 2000:

Պետական լսարանի Հրատարակչ. տպարան, Յերևան, Տեղյան 72:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Յեվրոպական պատմագիտության մեջ այն կարծիքն է սո-
 վորաբար տիրում, վոր իբր թե արևելյան ժողովուրդները հլու
 և հնազանդ են լինում միշտ ճնշող բռնակալների հանդեպ: Հռչա-
 կավոր գերմանական պատմագետ Թ. Մոմզենը, որինակ, իր Հռո-
 մեական պատմության մեջ մատնանշում է, վոր ասիացիներն
 անսահման հակում ունեն անդործության և ընդունակ չեն ինք-
 նաբերաբար վոտքի յեղնելու շահագործող իշխանությունների
 դեմ¹:

Այդ կարծիքը, ինչպես կտեսնենք, բացարձակապես սխալ
 է: Նորագույն ուսումնասիրությունները, գլխավորապես ուս
 արևելագետների՝ ակադեմ. Բարտոլդի, պրոֆ. Յակուբովսկու և
 ուրիշների, ինչպես և իմ այսորվա դասախոսությունը, պարզ
 ապացույց են, վոր ժողովրդական շարժումները և ապստամբու-
 թյունները տեղի յեն ունեցել պարբերաբար վնչ միայն միջնա-
 դարյան Ռուսաստանում և Արևմտյան Յեվրոպայում, այլև Հա-
 յաստանում ու Մերձավոր Արևելքում: Հատկապես արաբական
 տիրապետության շրջանում գյուղացիների, արհեստավորների ու
 անգամ ստրուկների ըմբոստացումներն ու ապստամբությունները,
 ինչպես ցույց են տվել վերոհիշյալ ուս գիտնականները, 9—10
 դարերում դառել էյին գրեթե անընդհատ:

Յերբ խոսք է լինում այդ շարժումների մասին՝ պետք է
 նախ և առաջ ի նկատի ունենալ, վոր մատնանշված ապստամ-
 բություններն ունեցել են կամ սոցիալական ու դասակարգային
 բնույթ և կամ յեղել են ժողովրդական-ազատագրական շարժում-
 ներ ընդդեմ ճնշող ու կեղեքող ոտար տիրապետողների:

Սոցիալական-դասակարգային բնույթի շարժումները Մեր-
 ձավոր Արևելքում, ինչպես այժմ պարզված է, գտնվել են, մեծ

¹ Моммзен, „Римская История“, т. II, Москва 1887, էջ 269:

մասամբ, Մազդակյանների ուսմունքի ազդեցութեան տակ: Մասանյան Պարսկաստանի Կավատ Թագավորի ժամանակ (488-531թ.) այս ուսմունքը, ինչպես հայտնի յե, անարգել կերպով տարածվել եր Պարսկաստանում և ունեցել եր ժողովրդական ստորին խավերի մեջ հսկայական հաջողութուն: Իր կրոնական մասում այս աղանդը պարզապես խառնուրդ եր Զրադաշտական դուալիզմի և պարսկա-քրիստոնեական Մանիքեական աղանդի: Իսկ սոցիալական իր մասում նա քարոզում եր ֆեոդալական դասային արտոնութիւնների վերացում, ընդհանուր հավասարութիւն և գույքերի ու հարստութիւնների, ինչպես և կանանց, հավասար բաշխում բոլոր մարդկանց մեջ: Մազդակի ու նրա հետևորդների ասելով, անհավասարութիւնը չար ու դժգոյսն է յերևույթ ե, իսկ հավասարութեան հաստատումն արդար մի պահանջ ե և համապատասխանում ե բարի աստծու կամքին:

Կրոնական-սոցիալական այս աղանդի վրա յես հարկավոր համարեցի առանձնապես կանգ առնել, վորովհետև Մազդակյանները, յենթարկվելով հետագայում, վերոհիշյալ Կավատի Թագավորութեան վերջին տարիներում, սոսկալի հալածանքների՝ փախել եյին մասամբ նաև Ատրպատական ու իրենց ուսմունքը տարածել եյին Անդրկովկասում և, ըստ յերևույթին, նաև Հայաստանում: Հայտնի յե արդեն, վոր իններորդ դարի առաջին կիսում Ատրպատականում տարածված պարսիկ Բաբեկի և նրա հետևորդների «Սուբրամյան» անվանվող աղանդի մեջ ևս կային գույքային հավասարութեան պահանջներ, վոր պետք ե վերագրել, անշուշտ, Մազդակյանների ազդեցութեան: Միանգամայն հնարավոր ե նույնպես, վոր հայ Պավլիկյան ու Թոնդրակյան աղանդների վրա ևս կարող եյին վորոշ ազդեցութիւն գործած լինել պարսկական այդ աղանդավորները: Սակայն այս խնդիրը կարոտ ե դեռ ուշադիր ու լուրջ քննութեան և փաստական հիմնավորման ու ապացուցման մատենագրական համողիչ վկայութիւնների ոգնութեամբ:

Տարբեր բնույթի շարժումներ եյին, ինչպես վերև ասացի, ժողովրդական-ազատագրական շարժումներն ընդդեմ ոտար տիրապետութեան: Յեմ հենց այս կարգի՝ 8—9-րդ դարերի յերկու հայկական մեծ ապստամբութիւններն ընդդեմ արաբական տիրապետութեան գլխավոր նյութն են կազմելու իմ այսորվա դասախոսութեան: Իսկ հատկապես կրոնական-սոցիալական բնույթ ունեցող դասակարգային շարժումների մասին Հայաստանում յես խո-

սելու յեմ հաջորդ իմ դասախոսութեան ընթացքում, վորի թեման ե լինելու «Քաղաքները Հայաստանում 10-11-րդ դարերում»:

* *

Արաբական տիրապետութիւնը հաստատվել եր Հայաստանում, ինչպես գիտեք, յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին: Նոր նվաճողների տիրապետութեան առաջին շրջանում, սկսած մոտ 650 թվից մինչև 750 թիվը, ուրեմն՝ զրեթե ճիշտ հարյուր տարի՝ Հայաստանը գտնվում եր Ոմեյյան խալիֆների իշխանութեան տակ, իսկ 750 թվից սկսած մինչև 887 թիվը, այսինքն՝ մինչև Բագրատունյաց Թագավորութեան հաստատումը՝ նա յենթարկվում եր Աբբասյան տոհմի խալիֆներին: Արաբական տիրապետութեան առաջին շրջանում խալիֆայութեան կենտրոնը գտնվում եր Դամասկոսում և գերիշխող դեր եյին կատարում նոր աշխարհակալ պետութեան մեջ Ասորիքի արաբները, իսկ յերկրորդ շրջանում կենտրոնը դառել եր 762 թվին հիմնված Բաղդադ քաղաքը և գերակշիռ դեր եյին խաղում Իրաքի արաբները և մահմեդականութիւն ընդունած պարսիկ աղնականութիւնը:

Արաբական նվաճումների և աշխարհակալ ծավալման մասին առանձնապես հետաքրքիր ե արաբական մատենագիր Յակուբի վկայութիւնը նրա «Գիրք խարաջի մասին» յերկում, վորի մեջ նա Ոմար խալիֆին վերագրում ե հետևյալ ուշագրավ խոսքերը.

«Մահմեդականներն ուտում են նրանց [նվաճվածներին], քանի իրենք կենդանի յեն, իսկ յերբ մենք ու նրանք մեռնենք՝ մեր վորդիները կուտեն նրանց [նվաճվածներին] վորդիներին՝ իրենց կենդանութեան ժամանակ»:

Այս «ուտողներն» ու շահագործողները, իհարկե, առավելապես Ոմեյյան և Աբբասյան խալիֆներն եյին և իշխող դասերը, մինչդեռ արաբական ու մահմեդական ժողովրդի ստորին խավերը իրենք ևս գտնվում եյին տնտեսական ծանր դրութեան մեջ:

Ոմեյյանների ժամանակ արաբների տիրապետութիւնը Հայաստանում, ինչպես և բնակչութեան, — իհարկե գլխավորապես ստորին խավերի, — տնտեսական ու հարկային շահագործումն ոտար այս աշխարհակալութեան կողմից յեղել ե, մանավանդ

սկզբնական շրջանում, համեմատաբար մեղմ ու տանելի: Նրանց մեղմ ու զգուշավոր այդ քաղաքականությունը բացատրվում է պարզապես նրանով, վոր Ոմեյյաններն ի նկատի յեն ունեցել Հայաստանի ստրատեգիական ու ռազմական մեծ նշանակությունը և ուղեցել են, պահպանելով նրա ներքին ինքնուրույնությունը և նախարարական նախկին կարգերը՝ ռզտագործել նրա զինվորական ուժերն իրենց նոր սահմանների պաշտպանության համար, ընդգեմ Բյուզանդիայի ու խաղաբներին: Ոմեյյանների այս քաղաքականությունը կամովին ընդառաջել էյին և իրենք հայկական նախարարությունները: Տեսնելով, վոր Բյուզանդական կայսրությունը զորքերը գրեթե անընդհատ պարտություն են կրում, և հույս չունենալով ռզնություն ստանալու հույներին՝ նրանք հպատակել էյին խալիֆայությանը, կնքելով նրա հետ հատուկ պայմանագիր:

Այդ դաշինքը, վորով տրվել էր նախարարություններին ներքին ինքնուրույնություն՝ կնքված էր 653 թվին Մուավիայի հետ: Թե ինչպիսի մեծ արտոնություններ էյին նրանք ստացել՝ այդ յերևում է դաշինքի բովանդակությունից:

«Այս թող լինի,—պայման է կապում Մուավիան,—հաշտության ուխտն իմ և ձեր մեջ՝ վորքան ժամանակ դուք կամենաք: Յերեք տարի յես ձեզանից հարկ չեմ առնելու իսկ հետո կտաք, ձեր յերդման համաձայն, վորքան դուք կկամենաք: Ձեր յերկրի մեջ պետք է ունենաք 15.000 հեծելազոր և նրանց պետք է պարենավորեք ինքներդ. արժեքը յես դուրս կգամ հարկից: Հեծելազորը յես Սսորիք չեմ տանի, սակայն ուրիշ տեղ, ուր վոր հրամայեմ՝ պետք է պատրաստ լինին գնալու: Ձեր բերդերը վոչ ամիրաներ կուղարկեմ, վոչ արար սպա և վոչ նույնիսկ մեկ հատ հեծվոր: Թշնամի չպիտի մտնի Հայաստան. իսկ յեթե հույները ձեզ վրա հարձակվեն՝ կուղարկեմ ձեզ ռզնական զորք, վորքան վոր ուզենաք: Յերդվում եմ մեծ աստծու անունով, վոր սուտ չեմ խոսում» (Սերբոս, գլ. 16):

[«Այս լիցի ուխտ հաշտության իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ որչափ ամաց և դուք կամեջիք. և ոչ առնում ի ձենջ սակ զբրեւամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ և դուք կամեջիք. և հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժե հազար: Եւ հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ, և զհեծեալսն յՍսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլուր և հրամա-

յեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բաղմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի մտցէ ի Հայս. և եթէ դայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զդուրս յաւգնականութիւն որչափ և դուք կամեջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»]¹:

Այս դաշնագրությամբ, ինչպես տեսնում ենք, հայկական նախարարություններին տրվել էյին ինքնավար իրավունքներ ու բացառիկ արտոնություններ: Սակայն չնայած դրան՝ արաբական տիրապետությունը, անգամ այս սկզբնական շրջանում, Հայաստանի համար յեղավ աղետալի ու կորստաբեր: Նա պարբերաբար կրկնվող պատերազմների ընթացքում շարունակ հարձակման ու ավերածությունների յենթարկվեց: Յեթե նա հավատարիմ էր մնում խալիֆայությանը՝ նրան անխնա սլատվում էյին հույները: Իսկ յեթե անցնում էր Բյուզանդիայի կողմը՝ վրեժ էյին առնում արաբները:

Հայաստանի ամայացումը և տնտեսական քայքայումը Ոմեյյանների տիրապետության շրջանում պարզ ու վորոշ մասնաանշված է ասորական մատենագիր Դիոնիսիոս Տելմահրեցու ժամանակագրության մեջ: Նկարագրելով արաբական Մասլամա հրամանատարի ռազմերթը (716/7 թ.) դեպի Բյուզանդիա և նրա գալը Արածանի գետի հովիտներն ու ներքին Հայաստան՝ Տելմահրեցին վկայում է, վոր՝

«Այս ամբողջ յերկիրն աչքի յեր ընկնում և ուներ առաջ բաղմաթիվ բնակչություն, խաղողի շատ այգիներ, հացանքեր և ամեն տեսակ սքանչելի ծառեր: Սակայն այնուհետև նա ավերվել էր և նրա շրջանները չունեյին այլևս բնակչություն»²:

* * *

Յեթե խալիֆների տիրապետության առաջին շրջանում Հայաստանն ավերվում էր բյուզանդա-արաբական կռիվների պատճառով, վորոնք հաճախ տեղի էյին ունենում Հայաստանի տերի-

¹ «Պատմութիւն Սերբոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլէն», Ս. Պետերբուրգ 1879, էջ 138:

² SEU „Chronique de Denys de Tell-Mahré“, publ. et trad. par Chabot, Paris 1895, էջ 12:

տորիայի վրա, նրանց տիրապետութեան յերկրորդ շրջանում, գլխավորապես ութերորդ դարում, նա արյունաքամ եր լինում վնչ այնքան այդ կոնֆլիկտների, վորքան ծանր և տաժանելի հարկերի պատճառով:

Ոմեյյանների իշխանութեան ժամանակ, մանավանդ սկզբնական ժամանակաշրջանում, Հայաստանի արքունի հարկերը համեմատաբար ծանր չէին: Այդ յերևում ե վոչ միայն վերոհիշյալ դաշինքի պայմաններից, այլև 12-րդ դարի հայ մատենագիր Սամուել Անեցու ուղագրով մի վկայութունից: Սրա ասելով, յերբ արաբական իշխանութունը հաստատվեց Հայաստանում, խալիֆայութունը՝

«վերցնում եր յուրաքանչյուր տնից չորս դրամ, յերեք խորբալ [այսինքն՝ մաղած ցորեն], մեկ ձիատուրակ, մեկ մազե պարան և մեկ ձեռնոց. իսկ քահանաներից, ազատներից և հեծելազորից հրաման տրվեց հարկ չառնել»:

[«յամենայն տառնէ առեալ Դ դրամ և Գ մոթ խորբալ, և ձիատուրակ մի, և պարան մի մազէ, և ձեռնարար մի. իսկ ի քահանայից և յազատաց, և ի հեծելոց՝ ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն»]¹:

Մեջ բերված այս վկայութեան մեջ ի նկատի յե առնված 7-րդ դարում Հայաստանում գործածվող մողդ կամ գրիվը, վորի կըշտորդը, ինչպես ցույց եմ տվել իմ «Կշիռները և չափերը» աշխատութեան մեջ (եջ 75—79), հավասար եր 9 կիլ. 792 գր., իսկ դրամը նույն այդ դարում Մերձավոր Արևելքում տարածված Սասանյան արծաթ դրամն ե, վորը համապատասխան ե ըստ դրամական իր արժեքի մոտավորապես այժմյան 50 վոսկի կոպեկի²: Ուրեմն, ըստ մեր այս հաշիվի՝ 3 մող մաղած ցորենը, վոր խալիֆայութունն առնում եր յուրաքանչյուր տնից՝ համապատասխան կլինի 29 կիլ. 376 գր. կամ մոտ 2 փթի, իսկ վերոհիշյալ 4 դրամը հավասար կլինի մոտ 2 վոսկի ուռլու: Այս գումարի իրական արժեքը յոթերորդ դարում բավական բարձր եր: Այդ ժամանակաշրջանում մեկ փութ ցորենն արժեք մոտավորապես 25-50 վոսկի կոպեկ:

¹ Տես «Մամուլէ քահանայի Անեցոյ, Հովաքմունք ի գրոց պատմադրաց», Վաղարշապատ 1893, եջ 82:

² Տես Ն. Մանանդյան, «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմութեան», II, Յերևան 1928, եջ 29, ծան. 6:

Ավելորդ չի լինի նույնպես մատնանշել, վոր վերոհիշյալ վկայութեան մեջ «ազատ»-ներին հետո հիշատակված հեծելազորը, հավանորեն, ռամիկներից կազմված «այրուձին» ե, վոր գոյութուն ուներ արդեն մարզպանութեան շրջանում: Ուղագրով ե, վոր այս հեծելազորը, վորն ազատ եր հարկերից, ինչպես և «ազատ»-ներն ու քահանաները, ստանում եր Ոմեյյաններից հատուկ բռնիկ՝ տարեկան հարյուր հազար դահեկան¹ (= մոտ 550. 000 վոսկի ուռլի): Միանգամայն պարզ ե, ուրեմն, վոր Ոմեյյանների ժամանակ վոչ միայն ծանր չեն յեղել Հայաստանից ստացվող հարկերը, այլև զգալի մասը հարկերի տրվել ե վորպես բռնիկ հայկական հեծելազորին:

* * *

Արաբական հարկային քաղաքականութունը հիմնական փոփոխման յենթարկվեց Հայաստանում Ոմեյյանների իշխանութեան վերջին շրջանում Հեշմ խալիֆի ժամանակ (724—743 թ.): Իր թագավորութեան առաջին կամ յերկրորդ տարում այս խալիֆը կարգադրել եր իր Հերթ գորավարին աշխարհագիր անել Հայաստանում և ավելացնել նրա հարկերը: Այդ մասին կարևոր տեղեկութուններ են հաղորդում Ղեռնդ պատմագիրը և Մովսես Կաղանկատվացին, վոր կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջութեամբ:

1. «Պատմութիւն Ղեռնդեայ մեծի վարդապետի Հփոց», գլ. Ժէ, եջ 100 (հրատ. 1887 թ.)

«Յեւ սա [Հեշմը] իր իշխանութեան առաջին տարում հղացավ մի վատ խորհուրդ՝ ուղարկեց մի վոմն գորավար, վորի անունը Հերթ եր, աշխարհագիր անել Հայոց աշխարհում և ծանրացնել նրա հարկատվութեան ծառայութեան լուծը տեսակ տեսակ չարիքներով... Յեւ բազում վտանգ հասցրեց մեր աշխարհին մինչ այն աստիճան, վոր բոլորը հառաչում եյին ծանր նեղութեան պատճառով և վոչ վրժ չեր կարող ազատվել անհնարին վտանգից»:

[«Եւ սա յառաջնում ամի իշխանութեանն իւրոյ խոր-

¹ Հմտ. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդան Վարդապետի», Վենետիկ 1862, եջ 74 (գլ. 118): Վերոհիշյալ 100.000-ի գումարը վոմանք հայ բանասերներից յենթադրել են դրամ կամ դիրհեմ: Այդ կարծիքը պարզապես սխալ ե:

հուրդ վատ ի մէջ առեալ՝ առաքէր զոմն զօրավար, որունմ
անունն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց
վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հար-
կատրութեան ազգի ազգի չարեօք... Եւ բազում վտանգ
հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վե-
րայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ գոյր ապրել ու-
մեք յանհարին վտանգիցն»):

2. «Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ, Պատմութիւն Աղուա-
նից աշխարհի», III, ԺԷ, Մոսկվա 1860, էջ 258՝

«Իսկ հարյուր յոթանասուն և չորս թվին Հայոց (մեր
թվ. 725 թ.) ամառը անասունների կոտորածը յեղավ և
ձմեռը՝ Հերթի աշխարհագիրը, վորն անթիվ պարտավորու-
թյունների հարկի տակ առավ մարդկանց, անասուններին և
հողերի տարածությունները»:

[«Իսկ ի հարիւր եօթանասուն և չորս թուականութեանն
Հայոց (ամ տեառն 725), յամառն մահ անասնոց եղև, և ի
ձմեռան՝ աշխարհագիրն Հերթի, որ էարկ զմարդ և զանա-
սուն և զսահմանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայու-
թեան»]:

Մեջ բերված այս վկայություններից տեսնում ենք, վոր 725
թվին հաշվառման եյին յենթարկվել Հայաստանում մարդիկ, անա-
սունները և հողերը: Այս աշխարհագրից հետո վերանում եյին
պարզապէս ֆեոդալական Հայաստանի հարկային նախկին արտո-
նությունները: Հարկերը գանձվելու եյին այնուհետև վնչ թե առաջ-
վա նման տներից կամ յերդերից, այլ մարդկանց ու անասուն-
ների թվի համեմատ և ըստ հողերի տարածության ու, հալանո-
րեն, նաև վորակի: Նախկին յերդահարկի բնույթը հիմնովին այժմ
փոխվում եր և սկիզբ եր դրվում գլխահարկի, անասնահարկի և
հողահարկի նոր սրստեմի, վորը շուտով կատարյալ աղետ դառավ
ամբողջ յերկրի և, մանավանդ, հարկատու ռամիկ ժողովրդի
համար:

Արաբական հարկային այս ծանր լուծն եր, վոր 8-րդ դա-
րում վորտի հանեց հարստահարված յերկրորդ և հիմնական պատ-
ճառը յեղավ ժողովրդական կատաղի ապստամբությունների ընդ-
դեմ խալիֆայության:

* * *

Ութերորդ դարի կեսերին արաբական խալիֆայության մեջ
տեղի ունեցավ քաղաքական մեծ հեղաշրջում: 748 թվին սկսվե-
ցին նրա մեջ ներքին խռովություններ և 750 թվին, համառ ու
արյունահեղ յերկարատև կռիվներից հետո, սպանվեց Ոմեյյան
տոհմի վերջին խալիֆը, Մովսնը, և իշխանությունն անցավ
Աբբասյանների և Իրաքի արաբների ձեռքը:

Այս խռովությունների ժամանակ հայկական նախարարու-
թյուններն ուղեցին թոթափել արաբական լուծը և ապստամբե-
ցին Գրիգոր Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ, հույս ունենա-
լով ռզնություն ստանալու Բյուզանդիայից: Սակայն ապստամ-
բությունը գլուխ չեկավ: Աշոտ Բագրատունին, Հայաստանի իշ-
խանն ու պատրիկը, վորին ստիպել եյին մասնակից լինել ապս-
տամբության, ինչպես և նախարարների մի մասը, բաժանվեցին
շուտով Գրիգոր Մամիկոնյանից ու նրա կողմնակիցներից և հալա-
տակվեցին հոփարակամ արաբներին:

Աբբասյանների իշխանության հաստատումից հետո դրու-
թյունը Հայաստանում դառավ անտանելի: Աբբասյան հարստու-
թյան հիմնադիրը՝ Աբուլբարս ալ-Մաֆֆահը (750-754 թ.թ.) Հա-
յաստան ուղարկեց վորպես կառավարիչ իր յեղբորը՝ Աբու-Ջա-
ֆար ալ-Մանսուրին: Սրա կառավարման ժամանակ Հայաստանի
հարկատու ժողովրդի մեծագույն մասը մատնվեց հետին ծայր
չքավորության: Վնչ միայն չափազանց ավելացրին հարկերը,
այլ պահանջում եյին այժմ նաև նախկին յերեք տարվա հար-
կերը, վորոնք խալիֆայությանը չեյին վճարված նախարարական
ապստամբության ամբողջ տեղության ընթացքում:

Ղեկնող պատմագիրը վկայում ե, վոր ալ-Մանսուրը պահան-
ջում եր հարկ մինչև իսկ մեռելներից, ուստի և հրամայել եր քա-
հանաներին ներկայացնել վախճանվածների ու նրանց ընտանիք-
ների ցուցակները: Այս վկայությունը, վոր լավ չե հասկացվել,
իմ կարծիքով, պարզ ե ու հասկանալի: Ալ-Մանսուրը կարգադրել
էր ըստ իս գանձել ժառանգներից մեռածների գլխահարկը, վորը
ապստամբության պատճառով խալիֆայությունը չեր ստացել
նրանց կենդանության ժամանակ: Փախչել մի այլ շրջան և ա-
զատվել հարկերից անկարելի յեր, վորովհետև Աբբասյանները
հնարել եյին ստուգման ու վերահսկողության հատուկ մի միջոց:
Վորպեսզի կարողանան հայտնաբերել հարկ չվճարողներին՝ ալ-

Մանսուրը հրամայել էր խարանել բոլորի վզերը, վորոնք վճարել էյին գլխահարկը՝ կապարե կնիքներով։ Ութերորդ դարի ասորական ժամանակագիր Դիոնիսիոս Տելմահրեցու վկայությամբ՝ Միջագետքում կռավարչական հատուկ պաշտոնյաները խարանում էյին յերբեմն, սորուկներին նման, հարկահատուցյների վոչ միայն վզերը, այլ նաև յերկու ձեռքերը, կուրծքերը և կոնակները¹։

Հարկային ծանր այդ լուծը, ինչպես և հարկահանների հալածանքներն ու բռնությունները, ցայտուն կերպով նկարագրված են Ղևոնդի պատմության հետևյալ վկայության մեջ։

«Յեւ տիրեց նրա [Մովսէսի] տեղ Աբդուլան, վորն ուղարկեց յեղբորը, մյուս Աբդուլային, իր տերության բոլոր յերկրները։ Սա, գալով նախ հայոց աշխարհը՝ բազում վշտով ու նեղութեամբ վտանգեց ամենքին և հասցրեց չքավորութեան ու տնանկութեան. մինչևիսկ պահանջեց հարկեր նաև մեռելներին։ Նմանապես և վորքերի ու այրիների ամբողջ բազմութիւնը նա չարաչար տառապեցրեց։ Տանջեց նույնպես աստվածային խորանի քահանաներին ու պաշտոնյաներին, յենթարկելով նրանց խոշտանգանքների, ծեծի ու խայտառակ ճիպոտահարութեան և պահանջելով, վոր նրանք հայտնեն վախճանվածների ու նրանց ընտանիքների անունները։ Խոշտանգում էր նաև յերկրի բնակիչներին ամեն նաբունի ու դաժան հարկապահանջութեամբ և, առնելով ամեն մի գլխից բազում դրամ արծաթի՝ դնում էր բոլորի պարանոցներին կապարե կնիք»։

[«Եւ տիրէ ընդ նորա Աբդուլայ, և առաքէ զեղբայր իւր զմիւս Աբդուլա շրջել ընդ ամենայն աշխարհս իշխանութեանն իւրոյ։ Որ նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց՝ բազում վշտօք և նեղութեամբ վտանգէր զամենեւին և հասուցանէր ի չքաւորութիւն տնանկութեան, մինչև պահանջել հարկս և ի մեռելոցն։ Եւ զամենայն բազմութիւն որբոց և այրեաց չաբալլուկ տառապեցուցանէր. վտանգէր զքահանայս և զպաշտօնեայս աստուածային խորանին խոշտանգանօք և քօք այլանութեան և գանիւք՝ ի յայտ ածել զանուանս վախճանելոցն և զընտանիս նոցուն։ Խոշտանգէր և զբնակիչս աշխարհիս բռնագոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առ-

նուր ըստ գլխոյ բազում դուղէս արծաթոյ, և դնել կնիք կապարեայ յամենեցուն պարանոցս»]¹։

Միայն Հայաստանը չէր, վոր հարկապահանջութեան տաժանելի որեր ապրեց այս ժամանակաշրջանում։ Ալ-Մանսուրը, ինչպես հաղորդում է Ղևոնդը, Հայաստանից անցավ խալիֆայութեան մյուս յերկրները և, ծանրացնելով ամենուրեք հարկային լուծը, այնտեղ ևս նույն դաժանութեամբ հավաքեց հարկերը։ Նրա անասման արծաթասիրութեան և ազահութեան պատճառով էր, վոր անգամ յուր ազգը նրան անվանում էր «հայր» կամ «Աբդուլդանդի», այսինքն՝ ծառա ու մեծարող միմիայն դրամի։

Ալ-Մանսուրի Հայաստանից հեռանալուց հետո, նրան հաջորդող Յեզիտ, Բագար ու Հասան կռավարիչների ժամանակ՝ հարկային լուծը Հայաստանում վոչ միայն չթեթևացավ, այլ ավելի ևս ծանրացավ։ Աբբասյանները կարիք ունեյին դրամական մեծ միջոցների պալատական իրենց շուրջ ու շվայտ ապրուստի համար։ Մեծ գումարներ էյին հարկավոր նաև նոր հիմնված Բաղդադ քաղաքի շինութեան համար։ Հասկանալի չէ, ուրեմն, վոր այս պայմաններում, ծանրանալու յեր որավուր ինչպես Հայաստանի, նույնպես և խալիֆայութեան մյուս յերկրների, գլխավորապես, աշխատավոր բնակչութեան դրութիւնը։ Աբբասյանները վստահութիւն չունեյին անգամ իրենց արաբական ու պարսկական հպատակների վրա։ Սրանք պետութեան զանազան մասերում շարունակ վոտքի էյին յեղնում ու ապստամբում։ Խալիֆների իշխանութեան գլխավոր հենարանը վոչ թէ իրենց սեփական ժողովուրդն էր, այլ Խորասանից բերված վարձկան թուրք զորքերը, վորոնց նույնպես անհրաժեշտ էր տալ անունդ և ոռճիկ։

* * *

Ալ-Մանսուրի անմիջական հաջորդ՝ Յեզիտ վոստիկանի իշխանութեան ժամանակ դրութիւնը Հայաստանում դառել էր ծայրահեղորեն աղետալի։ Դառն ու բռնի հարկապահանջութեան պատճառով յերկիրը բոլորովին ուժասպառ էր յեղել ու արյունաքամ։ Ինչպես վկայում է Ղևոնդը (գլ. ԼԲ), Հայաստանում նվազել էր և գրեթե վերացել դրամն ու արծաթը։

Հնչյուն փողի այս հատնումը, ինչպես մատնացույց է արված «Հայաստանի առևտուրը և քաղաքները» ուսուերեն իմ աշ-

¹ Տե՛ս «Chronique de Denys de Tell-Mahré», Paris 1895, էջ 104։

¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Ղևոնդեայ», Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. ԻԸ, էջ 127։

խատուության մեջ¹, չպետք է վերագրել միայն չափազանց հարկատվության, այլ, գլխավորապես, պետք է բացատրել նաև նրանով, վոր արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանի տնտեսական կյանքը զգալի չափով հետադիմել երևալ էր և զարգանում երևալ էր բնական տնտեսության հետադարձ հիմքերի վրա:

Դրամի և թանգարժեք մետաղների պակասման ու հատնումի հետևանքով անսահման բարձրանալու յեր, իհարկե, նրանց արժեքը: Նույն այս ժամանակ, ինչպես վկայում է իր ժամանակագրության մեջ Միքայել Ասորին², Միջագետքում՝

«Ջափրի [այսինքն՝ ալ-Մանսուրի] չարաչար ագահության պատճառով այն աստիճան պակասեց արծաթը, վոր յեղն ու եշը ծախում էին մեկ դրամի և տղաները տալիս էին պահանջողներին 5 դրամի»³:

[«Իսկ չարաչար ագահութենէն Ջափրի այնչափ պակասեաց արծաթն, զի զեղն և զէշ դրամի միոյ վաճառէին, և զտղայն հինգ դրամի տային պահանջողացն»]:

Շատերը, ասում են նա (եջ 352), փորում էին գերեզմանները և փնտրում վոսկի ու արծաթ, վորպեսզի վճարեն իրենց հարկերը: Նման դրություն, ինչպես յերևում է նաև հայ մատենագիրների վկայություններից, ստեղծվել երևալ է Հայաստանում:

«Հատեցրեց [Յեզիտը],—ասում է Ղևոնդը⁴,—արծաթի գյուտը յերկրից և հնարավոր չեր վորևե մեկին, տալով յուր գույքը և կարողությունը, ձեռք բերել իր անձի փրկության գինը: Չարաչար չարաչարանքով, գելոցով, կախաղանով և դառն տանջանքներով կեղում էին մարդկանց կյանքը: Ուստի և շատերը, փախչելով այրերը և յերկրի փապարնեքը՝ գաղվում էին ու թաքնվում: Վոմանք ել ձյունախեղդ էին լինում և գետն էին իրենց ձգում անտանելի աղետի պատճառով»:

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», եջ 133—136:

² Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի», Յերուսաղեմ 1871, եջ 352:

³ Ուշագրավ է, վոր արաբական տիրապետության ժամանակ ստրուկների թիվը խիստ մեծ եր: Պալիֆ Մուավիան ունեցել է, որինակ, միմիայն Արաբիայի իր կալվածներում 4000 ստրուկ: Վոմանք ունեցել են մինչև իսկ ավելի քան 10.000 ստրուկ: Մեծ գին ունեցին, մասնավորապես, ստրուկ արհեստավորները:

⁴ Տե՛ս Մալխասյանցի և Յեզյանցի հրատարակությունը, Ս. Պետերբուրգ 1887, գլ. 19, եջ 135:

[«Զի վախճանեաց զգիւտ արծաթոյ ի յերկրէս, և ամենայն ոք տալով զպաճարանս ընչից իւրեանց՝ ոչ գտանէին զգինս փրկանաց անձին իւրեանց. և չար կտտանօք, գելաբանօք, և կախաղանօք և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան: Յորմէ փախստեայ եղեալ բազումք յայրս և ի փապարս երկրի՝ ղողեալ թագչէին. և ոմանք ձիւնահեղձ և գետավէժ լինէին վասն անտանելի աղետիցն»]:

Անհրաժեշտ է նույնպես մատնանշել, վոր առաջին Աբբասյանների ժամանակ վոչ միայն անչափ ծանրացել էին Հայաստանի հարկերը, այլև սկիզբ եր դրվել նաև նախարարական ինքնավար կարգերի ու նախկին արտոնությունների վոչնչացման: Ղևոնդի վկայությամբ (գլ. ԻԸ)՝ Աբբասյանները կարգադրել էին, վոր հայկական հեծելազորի ռոճիկը պետք է վճարե վոչ թե խալիֆայությունը, ինչպես այդ սահմանել էին Ոմեյյանները, այլ իրենց հայ իշխանները: Այսպիսով, ասում է Ղևոնդը, հեծելազորի պարտադիր ծառայությունը դառել եր «զրավաստակ աշխատութիւն»:

Պարզ է, վոր հալածանքի նոր այս պայմաններում՝ խալիֆ ալ-Մանսուրը այլևս չեր կարող վստահություն ունենալ հայ նախարարների վրա: 770 թվին նա Հասան վոստիկանի հետ թուրքական զորքեր ուղարկեց Հայաստան:

Այս վայրագ ու արյունարբու վարձկանները, վորոնք ավերածությունների ու թալանի առիթ էին փնտրում՝ զազրելի բռնություններ գործեցին Հայաստանի բնակչության անխտիր բոլոր խավերի վերաբերմամբ: Յերկիրը մատնվեց այժմ սովի, սրի ու սարսափի:

Յեւ շուտով արաբական տիրապետության դեմ բռնկվեց ընդհանուր ապստամբություն, վորին մեծ չափով մասնակցում էին նաև ռամիկները:

* *

Այս ապստամբությունը, վորի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ղևոնդը, ունեւ պարզապես ազատագրական բնույթ: Նրա ճիշտ տարին, վորը պատմագիտական յերկերում, մեծ մասամբ, սխալ է տրվում, վորոշվում է, ինչպես ցույց է տվել Ալիշանը¹, 774 թվին:

¹ «Այբարառ», Վենետիկ 1890, եջ 525:

Հոսանքատված նախարարները, վկայում ե Ղևոնդը՝

«Յերբ տեսան վոր մեծ վտանգ ե իրենց վրա հասել՝ մահն աչքի առաջ ունեցան և ձեռնամուխ յեղան մի գործի, վորը չեր կարող հաջողութուն ունենալ, վորովհետև իրենք քիչ էյին թվով: Սակայն նրանք լավ համարեցին քաջությամբ մեռնել, քան ապրել տաժանալից»:

[«Երբև տեսին նախարարք Հայոց զվտանգ տարակուսանացն հասեալ ի վերայ ինքեանց՝ եղին զոգի ի ձեռին իւրեանց և ձեռնամուխ եղեն յիրս, զոր ոչ կարէին վճարել վասն զի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան»]¹:

Ինչպես և գրեթե միշտ՝ շարժման դրողը և դեկավարը յեղան Մամիկոնյանները: Ազատագրական ապստամբութիւնների առաջնորդ լինելը նրանք կարծես թե համարում էյին իրենց տոհմային պարտականութիւնը:

Առաջինը գլուխ բարձրացրեց արաբական բռնութիւնների դեմ Արտավազդ Մամիկոնյանը: Նա յեկավ Դվին, վորը արաբական իշխանութիւն վարչական կենտրոնն էր, արտաքուստ ցույց տվեց իրեն մտերիմ ու հավատարիմ և զինեց ու հանդերձեց այստեղ իր զորքը, պատրվակ բռնելով, վոր նախապատրաստութիւններ ե տեսնում կովի համար խալիֆայութիւն թշնամիների դեմ: Դվինից Արտավազդը շտապեց գնալ Կումայրի (= Լենինական), սպանեց այնտեղ հարկերի հրամանատարին և, վերցնելով նրա հավաքած հարկերը՝ գնաց իր ընտանիքի ու այլ նախարարների հետ Յեգեբրացոց աշխարհը, վորը գտնվում եր Բյուզանդիայի գերիշխանութիւն տակ:

Զորս տարի հետո, 778 թվին, նույն այս Արտավազդը, վորին Բյուզանդական կայսրը նշանակել եր ստրատեգ և կառավարիչ Անատոլիկոն թեմի՝ կարողացավ սոսկալի վրեժ առնել արաբներից և, գործակցութեամբ բյուզանդական յերեք նշանավոր հայ զորավարների՝ Տաճատ Անձևացու, Վարազտիւրոցի և Դրիգորիոսի՝ մեծ ջարդ տվեց և սաստիկ հարված հասցրեց նրանց Գերմանիկ քաղաքի մոտ՝ Կոմմագենեյում:

Շուտով Արտավազդի որինակին հետևեց Մուշեղ Մամիկոն-

¹ Տես հրատարակութուն Մալխասյանցի և Յեզյանցի, Ս. Պետերբուրգ 1837, էջ 137—138:

յանը, վորը կոտորեց արաբներին, վորոնք գտնվում էյին նրա գաւառում, և, գաղթելով ամբողջ իր տնով Կաղզվանի շրջանը՝ ամբացալ Արտագերս բերդում: Այստեղից նա ասպատակեց Բագրևանդ գաւառը, կոտորեց հարկահավաքներին ու արաբական զորամասերը և դադարեցրեց հարկերի պահանջումը և բռնութիւնները: Մուշեղի մոտ, ինչպես վկայում ե Ղևոնդը (գլ. ԼԴ, էջ 139), հավաքվեցին բոլոր ճնշվածներն ու հարստահարվածները: Արաբական զորքերը, վորոնց ուղարկել էյին նրա դեմ Կարինից և Դվինից, վոչ միայն հաջողութուն չունեցան, այլև մեծ ջարդ կրեցին ու մատնվեցին փախուստի:

Այնուհետև գրեթե բոլոր մյուս նախարարները ևս, Մուշեղի հաջողութիւններից սիրտ առած՝ միացան նրան իրենց զորքերով և ապստամբութիւնը դառալ համատարած ու ընդհանուր: Ազատագրական այս շարժմանը մասնակցում եր նույնպես ռամիկ ժողովրդի բազմութիւնը:

Ահաբեկված արաբները, վորոնց գլխավոր հենակետերը Հայաստանում քաղաքներն էյին՝ Դվինը, Կարինը, Արճեշը և այլ քաղաքավայրերը՝ ստիպված յեղան պատսպարվել այդ ամբողջութիւններում: Յեւ հայերը, արաբական ծանր լուծից ազատվելու համար՝ սկսեց և աշխատելին, բնականաբար, գրավել թշնամու այդ կայանները: Նրանք հարձակվեցին նախ գլխավոր ռազմական կայաններից մեկի՝ Կարին քաղաքի վրա, վորը սահմանամերձ եր Բյուզանդիային, և, շրջապատելով քաղաքը, սկսեցին պաշարողական կանոնավոր ու յերկարատև գործողութիւններ՝ փորեցին խրամատներ ու աշխատեցին պարիսպների տակ ակառներ անցկացնել:

775 թվի դարնան սկզբին վոտքի կանգնեցին արաբների դեմ Վասպուրականում Արծրունյաց ու Ամատունյաց նախարարները և ուղեցին հարձակվել արաբական նաև մի այլ մեծ կենտրոնավայրի՝ Արճեշ քաղաքի վրա: Նրանք հավաքել էյին իրենց հեծյալ ջոկատները, վորոնց ուղեկցում էյին նաև հետիոտն ռամիկները, Բերկրի գյուղի մոտ: Սակայն հարձակումը դեռ չսկսված՝ Հայաստան խուժեցին հարավից, Խլաթ քաղաքի վրայով, խալիֆայութիւն 30.000 ընտիր խորասանյան զորքերը Ամր զորավարի առաջնորդութեամբ:

Աշոտ Բագրատունին, վորը չեր միացել ապստամբութիւն, նախազգուշացրեց նախարարներին վերահաս վտանգի մասին: Սակայն ապստամբները, համարելով այդ նախազգուշացումը նեն-

3844
39

գուլթյուն՝ վճռեցին հարձակվել Արճեշի վրա: Բայց այստեղ Ամրի գործերը, վորոնք դարան եյին մտել, գրոհեցին նրանց վրա և, մատնելով հեծելազորը փախուստի, կոտորեցին, գլխավորապես, անգին ու կովի անվարժ հետիոտն ռամիկներին: Նախարարներից սպանվեցին, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, միայն չորս հոգի՝ յե-
րեքը Տրուսյաց տոհմից և մեկը Ուրծայ գյուղից:

Ղևոնդ պատմագրի մոտ մատնանշված է Արճեշի կովի ամ-
սաթիվը և որը՝ «յամսեանն հրոտից, որ օր չորրորդ էր ամ-
սոյն յառուր շաբաթու» (գլ. ԼԴ, եջ 147): Համաձայն այս վկա-
յության՝ կովի թվականը, ամսաթիվը և որը տոմարական հա-
շիվների ոգնությամբ ճշտիվ վորոշվում է 775 թվի ապրիլի 15-ին,
շաբաթ:

Մինչդեռ այս անցքերը կատարվում էյին Արճեշի մոտ, պա-
շարված Կարինը, վորի մեջ սաստկացել էր սովը, արդեն մոտ էր
անկման: Սակայն Ամր գորավարի հաղթության լուրը վհատեցրեց
ու լքում առաջ բերեց քաղաքը պաշարողների շարքերում: Ապրս-
տամբության ձախողումը և հետահաս տխուր վախճանը ակներև
էյին: Հայերն ունեյին Կարինի մոտ ընդամենը մոտ 5000 կովոդ,
վորոնց մեծ մասը կազմում էյին հետևակ ու թեթև զինված ռա-
միկները, մինչդեռ Ամրը գալիս էր նրանց դեմ, ունենալով իր
հետ 30.000 լավ զինված հեծելազոր:

Հայկական փոքրաթիվ զորքը, ինչպես վկայում է Ղևոնդը,
կարող էր հեշտությամբ խույս տալ թշնամու հետ ընդհարվելուց,
վորը վեց անգամ ավելի զորավոր էր: Բյուզանդիայի արևելյան
սահմանները, ինչպես հայտնի յե, հեռու չէյին Կարին քաղաքից:
Սակայն ապստամբները, ասում է Ղևոնդը,—

«լավ համարեցին մեռնել, քան տեսնել իրենց յերկրի կո-
րուստը... և թեպետ իրենք թշնամիների թվից ավելի քիչ
էյին՝ ինքնակամ հոժարությամբ յենթարկեցին իրենց
կյանքը վտանգի և, ժողովելով իրենց զորագնդերը, մոտ
5000 հոգի՝ գնացին Կարին քաղաքից և անցան Բասենի
վրայով Բագրևանդ գավառը»:

[«սակայն լաւ համարեցան զմահ անձանց քան տեսանել
զկորուստ աշխարհիս... թէպէտև նուազունք էին քան զթիւ
թշնամեացն՝ ինքնակամ յօժարությամբ զիմեցին ի վիշտն.
և ժողովեալ զզունդս իւրեանց իբրև արս ԵՌ՝ գնացին ի

քաղաքէն Կարնոյ, անցանէին ընդ սահմանս Բասենոյ ի
գաւառն Բագրևանդ»¹:

Յերկու բանակաների ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բագրևանդ
գավառում, Արածանի գետից դեպի հարավ, Արճնի գյուղի մոտ:
Սկզբում հայկական զորքը կատաղի կերպով հարձակվեց թշնամու
գերազանց ուժերի վրա և կարողացավ շփոթություն առաջ բե-
րել նրա շարքերում: Սակայն շուտով Ամրի զորքերը վրա ընկան
հայերի աննշան ուժերի վրա և, մատնելով նրանց փախուստի՝
կոտորեցին մեծ մասը, գլխավորապես ռամիկ ժողովրդի: Ան-
վանի նախարարներից ընկան պատերազմի դաշտում Սմբատ
Բագրատունի սպարապետը, նրա բարձակիցը և նիզակակիցը՝
Սահակ Բագրատունին, Մամիկոնյաններից՝ Մուշեղ զորավարը և
Սամուելը, նաև Վահան Գնունին և ուրիշները: Ապստամբությու-
նը ճնշելուց հետո՝ արաբական զորավարն ասպատակներ սփռեց
Բագրևանդի ու նրա սահմանակից գավառների շրջաններում և
յենթարկեց այդ յերկրներն ավերածության ու կողոպուտի:

Ղևոնդի վկայությամբ՝ ճակատամարտը Բագրևանդում Արճնի
գյուղի մոտ տեղի յեր ունեցել, ինչպես և Արճեշի կովի՝ հայ-
կական հրոտից ամսում՝ «ի նոյն ամսեանն ի հրոտից ի ԺԴ յա-
ռուր երկուշաբաթու»²: Համաձայն տոմարական պարզ հաշիվե-
րի՝ այս վկայության մեջ պետք է ուղղել ԺԴ (=14) թիվը և
կարդալ «ի հրոտից ի ԺԳ [=13]»: Այսպիսով ստացվում է ճշտիվ
այս ճակատամարտի տարեթիվը, ամսաթիվը և որը՝ 750 թվի
ապրիլի 24-ին, յերկուշաբթի³:

775 թվի ընդհանուր ազատագրական ապստամբությունը
Հայաստանում պետք է համարել, անշուշտ, հայ ժողովրդի ամե-
նամեծ հերոսամարտերից մեկը: Մեռնել քաջությամբ և չթողնել
իր հայրենի յերկիրը՝ այդ յեղել է միշտ նշանաբան հերոս ու
քաջարի ժողովրդների:

¹ Տես հրատար. Մալխասյանցի և Յեղյանցի, Ս. Պետերբուրգ 1887, գլ.-
ԼԴ, եջ 148:

² Նույն տեղ, եջ 151:

³ Արճեշի ու Արճնիի կռիվների թվականը պատմագրական յերկերում,
մեծ մասամբ սխալ է վորոշված: Տարեթիվը ճիշտ է ցույց տրված Ալիշանի
«Այքարատ»-ում (եջ 525): Սակայն նրա մոտ ամսաթիվը վորոշված է սխալ-
մամբ ապրիլի 25-ին:

775 թվի ապստամբության ճնշումից հետո՝ Հայաստանի պատմությունը ութերորդ դարի վերջին քառորդում անընդհատ մի ժամանակաշրջանում է պարբերական կոտորածների ու դադարի, ծանր հարկապահանջության ու ավազակային կողոպուտների և ամեն տեսակ բռնությունների ու հալածանքների:

Արճեշի ու Արճնիի ճակատամարտերից հետո՝ ապստամբած հայ նախարարների ընտանիքները, գլխավորապես Բագրատունիները և Մամիկոնյանները, ստիպված յեղան լքել ու թողնել իրենց կալվածները Բագրեանդում ու հարավ-արևմտյան Հայաստանում և փախչել կամ Բյուզանդիա և կամ Հայաստանի լեռնային ամուր ու անմատչելի արևմտյան շրջանները, վորոնք մոտ եյին կամ սահմանակից Բյուզանդական կայսրության:

Լքված վայրերում նախարարական կալվածներն անցան հետզհետե, գլխավորապես, մահմեդական ու արաբ եմիրների և կալվածատերերի ձեռքը, վորոնք իրենց նոր կալվածներում բնակեցնում եյին, մեծ մասամբ, Հայաստան ներգաղթած արաբական ցեղեր: Ութերորդ դարի վերջում և իններորդ դարի սկզբներում Հայաստանի այս մասերում կազմվեցին մահմեդական յերկու մեծ ու հզոր իշխանություններ՝ Մանազկերտի ու Արզնի ամիրայությունները: Այժմ արդեն սկսել եյին աստիճանաբար քայքայվել նախարարական նաև այլ շրջանները, և Հայաստանի մեծագույն մասի մեջ հետզհետե տեղ ու տնորեն եյին դառել մահմեդական ու արաբ իշխանավորները:

Նկարագրելով այս ժամանակաշրջանի պատմական անցքերը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին տալիս և հայ նախարարությունների քայքայման մասին հետևյալ կարևոր վկայությունը:

«Յեւ վորովհետեւ,—ասում և Դրասխանակերտցին,—հագարացիները վերցրին ու բոլորովին տեղ դառան Հայաստանին, իսկ յերկրի մեծամեծները պակասեցին և մնացածները թաղնվել եյին, ծառայելով նրանց լուծի տակ՝ դրա համար ել մեր պատմության այս մասում քիչ են զրույցները մեր իշխանների մասին: Յեւ յեթե թերևս վորեւ մի բան գտնվի՝ թող քեզ բավական լինի այն, ինչ վոր ինձնից առաջ պատմել և Շապուհ պատմագիրը»:

[«Եւ վասն զի սպարապետ Հազարացիքն տիրեցին կալան զՀայաստանեայս և մեծամեծք աշխարհիս նուազեցան, և

մնացեալք զօղեալ դադարեալ կային ընդ լծով ծառայութեան: նոցա. սակս այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց ի Պատմութենէ աստի զրոյցք իշխանաց մերոց, բայց եթէ գուցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն ի Շապուհ պատմագրէն»]¹:

Ուշագրավ տեղեկություն և հաղորդում նմանապես Ղևոնդ պատմագիրը հայ ռամիկ ժողովրդի վորոմեյի վիճակի մասին ութերորդ դարի վերջերում: Նշելով մոտ 12.000 հայերի, գլխավորապես ազնվականների ու հեծյալների, դադար Հայաստանից Բյուզանդիա Շապուհ Ամատունու առաջնորդությամբ (հավանորեն, 791 թվ.)՝ Ղևոնդը պատմում և, վոր

«ժողովրդի կեսը, վոր մնացել եյին յերկրում՝ սաստիկ կարոտության պատճառով անձնատուր յեղան ստրկական ծառայության և դառան նման գաղվորացիներին փայտ կոտորողներ և ջուր բերողներ»:

[«Իսկ կէսը ժողովրդեանն որք մնացին՝ առ սաստիկ կարոտութեանն անձնատուրք եղեն ի ծառայութիւն ստրկի, փայտատկոտորք և ջրաբերք ըստ նմանութեան Գաբաւոնացւոց»]²:

Ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ և նման վկայություններից, 775 թվի անհաջող ապստամբությունից հետո հայկական նախարարությունները վնչ միայն մեծ չափերով զրկվել եյին իրենց ինքնավարական իրավունքներից ու արտոնություններից, այլև, կորցնելով ռազմական ու դիմադրական նախկին իրենց ուժը, սկսել եյին արդեն նվազել ու քայքայվել:

Գտնվելով ծանր կացության մեջ՝ հայկական բարձր ազնվականությունը, պահպանելու համար իր կալվածներն ու արտոնված դրությունը՝ հարկադրված եր այժմ հարմարվել ու հատկերապիւ տիրողներին: Վրմանք նրանցից, ինչպես, որինակ, Մեհրուժան Արծրունին՝ ընդունել եյին մահմեդական կրոնը: Ութերորդ դարի վերջին հենց քառորդից սկսած հայկական բարձր ազնվականությունն աշխատում եր բարեկամանալ ու խնամիտանալ արաբական եմիրների ու իշխանավորների հետ խառն ամուսնությունների միջոցով: Համակերպման վորոշակի նշաններ կարելի չի համարել նաև այն, վոր այս ժամանակներից սկսած հետզհե-

¹ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս 1912, էջ 111:

² Տե՛ս վերոհիշյալ 1887 թվի հրատարակությունը, գլ. ԽԲ, էջ 169:

տե սովորական եյին դառնում հայ աղնվականների շրջանում նրանց արաբականացրած անունները, ինչպես՝ Աբու-Աբաս, Աբու-Մրվան, Աբու-Սահակ, Աբու-Մուսե և այլն:

Հայկական ֆեոդալիզմն ապրում էր ըստ իս ութերորդ դարի վերջերում՝ ավերումների, փախուստի, մեծ գաղթերի ու յերկրի ամայացման վերոհիշյալ խռովահույզ շրջանում՝ իր ծանր հոգեվարքը: Թվում էր, վոր նրա վերջնական քայքայումն անխուսափելի է: Սակայն շուտով, իններորդ դարի առաջին հինգ կիսում, նրա վերակենդանացման համար ստեղծվեցին հանկարծ քաղաքական միանգամայն նպաստավոր ու նոր պայմաններ: Իններորդ դարում նա հետզհետե վճռեց միայն նորից ուժեղացավ, այլև ապրեց Բագրատունյաց Թագավորութան շրջանում տնտեսական ու քաղաքական բուռն ու անսխալ ծագ վերելքի շրջան:

* *

Նախարարական Հայաստանի վերստին զորեղացմանը մեծապես նպաստեցին խալիֆայության մեջ ծայր առած խռովություններն ու ներքին պատերազմները, վորոնք գրեթե անընդհատ եյին դառել իններորդ դարից սկսած:

Բագրատունիները, վորոնք 775 թվի ապստամբությունից հետո ապավինել եյին Հայաստանի լեռնային արևմտյան շրջանները և գտնվում եյին այստեղ Բյուզանդիայի հովանավորության տակ, ուշիուշով հետևում եյին քաղաքական անցքերին խալիֆայության սահմաններում:

793—794 թվականներին Պարթավում և Փայտակարանում բռնկվեց պարսիկ աղանդավորների մեծ ապստամբությունն Ատաեյ-Մուկաննայի առաջնորդությամբ: Ապստամբները վճռեցին միայն կարողացան մի քանի անգամ պարտության մատնել իրենց դեմ ուղարկված արաբական վոստիկաններին, այլև իրենք հարձակման դիմեցին ու մոտ չորս ամիս պաշարեցին Հայաստանում Դվին քաղաքը: Նկարագրելով այս անցքերը՝ արաբական մատենագիր Յակուբին իր «Պատմության» մեջ առանձնապես մատնանշում է, վոր այնուհետև «Հայաստանի ուժը զորացավ»¹:

Ներքին մեծ խռովություններին զուգընթաց վերսկսվեցին այս ժամանակ կատաղի ու անվերջ պատերազմները խալի-

ֆայության ու Բյուզանդիայի և խալիֆայության ու խազարների միջև: Այս պայմաններում հայկական նախարարությունների մինչևիսկ հյուսիսում ու թուրքացած ֆեոդոլոգները ստանում եյին, բնականաբար, քաղաքական վորոշ կշիռ ու նշանակություն: Բագրատունիները, մանավանդ նրանք, վորոնք ապաստան եյին գտել Բյուզանդիայի սահմանամերձ լեռնային շրջաններում—Մպերում, Տայքում ու Կվարջում—և բարեկամություն եյին հաստատել կայսրության հետ, կարող եյին այժմ առանձնապես վտանգավոր լինել խալիֆայության համար: Ուստի և խալիֆ Հարուն ար-Ռաշիդը (785—809 թ.թ.) հարկադրված յեղավ վարել նրանց հանդեպ մեղմ ու զիջող քաղաքականություն:

Հենց այս Հարուն ար-Ռաշիդի ժամանակ Բագրատունի Աշոտ Մսակերը, Արձնիի կովում սպանված Սմբատ սպարապետի վորդին, կարողացավ մասամբ դրամով և մասամբ զենքով հաստատել իր իշխանությունը Տայքում, Արշարունիքում, Շիրակում և Աշոցքում: Նոր գրավված այս շրջաններում Բագրատունի այս ճյուղի կենտրոնը դառավ նախ Բագարանը, Ախուրյան գետի վրա, իսկ հետո՝ «Երազգաւորք-Շիրակաւանը»: 806 թվին Հարուն ար-Ռաշիդը կարգեց Աշոտ Մսակերին իշխան Հայաստանի, և այնուհետև Աշոտն իր նվաճումները շարունակեց ավելի մեծ հաջողությամբ:

Հայաստանում խիստ ուժեղացել էր այդ ժամանակ Մանազկերտի ամիրայությունը, վորը զբաղվել էր Հայաստանի զգալի մասը և նպատակ էր դրել իրեն հիմնել առանձին, խալիֆայությունից անկախ, մի մեծ պետություն և միացնել իր իշխանության տակ նախարարական հայ յերկրները Վանա լճից մինչև Արաքս գետը: Մանազկերտի ամիրայները, վորոնք ծագում եյին Ասորիքի կայսրների արաբական ցեղից և հայ մատենագրության մեջ անվանված են «Կայսիկք», ըստ յերևույթին, անհատելի հակառակորդներ եյին Իրաքի իշխող արաբական ցեղերին և Աբբասյաններին: Իններորդ դարի առաջին քառորդում սրանք մի քանի անգամ ապստամբեցին Դվինի ու Պարթավի վոստիկանների դեմ, և Աշոտ Մսակերն ու նրա յեղբայրը, Շապուհը, ոգտվելով նաև այս խռովություններից, կարողացան յետ զբաղվել նրանցից ամբողջ Տարոնը:

Բագրատունիների և հայկական նախարարությունների զորեղացման համար նպաստավոր յեղան նմանապես և զահակալական համառ կոնիքները խալիֆայության մեջ Հարուն ար-Ռաշիդի

¹ Տես Մարկիարտ, Բագրատունիների ծագումը, Վիեննա 1915, էջ 38:

վորդիններին՝ Մամուկի և Նմինի միջև 809—813 թվերին: Հայ նախարարները ժամանակին կարողացան անցնել Մամուկի կողմը և ոգուտ քաղեցին և այս յերկպառակություններից:

Ներքին այս խռովություններից մի քանի տարի հետո, 817 թվին, բռնկվեց արևելյան Անդրկովկասում պարսիկ աղանդավորների մեծ ապստամբությունը Բաբելի առաջնորդությամբ, վորն իրեն հռչակեց «Մահդի», այսինքն՝ աստվածային եյության մարմնացում: Այդ ահավոր շարժումն ուներ միաժամանակ թե սոցիալական և թե ազատագրական բնույթ: Ապստամբները պահանջում էին, նման Մաղաղկյաններին, գուլքերի, հարստությունների և կանանց հավասար բաշխում և միևնույն ժամանակ նպատակ էին դրել իրենց տապալել արաբական իշխանությունը և վերահաստատել պարսկական նախկին աշխարհակալությունը: Բաբելը, վորին հայ պատմագիրները անվանում են Բաբան, մոտ քսան տարի ահ ու սարսափի մեջ պահեց արաբներին և, ջարդ տալով անընդհատ նրանց զորքերին, տիրեց արևմտյան Մադաստանին, Համադանին, Աղվանքին և արևելյան Հայաստանին: Ապստամբությունը վերջնականապես ճնշվեց միմիայն 837 թվին, և Բաբելը, վորին կենդանի բռնել եր Աղվանքի և Շաքեյի իշխան Սահլը, գլխավորեց Բաղդադում 838 թվին:

Բաբելի ապստամբության ճնշման ժամանակ խալիֆայության զորքերի հետ միասին կռիվներին մասնակցել էին նաև հայ նախարարներն ու նրանց զորքերը: Յեվ այսպիսով՝ նրանք ոգտվեցին մեծ չափով նաև այս յերկպառակություններից՝ ամբողջ իրենց քաղաքական դիրքերը և հնարավորություն ունեցան զբաղվելու նոր ու նոր շրջաններ և կալվածներ:

Ութերորդ դարի վերջերում Բագրատունիները և հայկական այլ նախարարությունները, 775 թվի մեծ ապստամբությունից հետո, ինչպես տեսանք, սկսել էին արդեն քայքայվել և զրեթե մահամբժ էին: Սակայն իններորդ դարի քառասնական թվականներին հատկապես Բագրատունիները վճռաբար կարողացել էին վերականգնել իրենց նախկին հզորությունը, այլև ավելի էին զորեղ, քան ութերորդ դարում՝ նախքան ապստամբությունը:

Աշոտ Մսակերի մահից հետո (826 թ.) Բագրատունյաց տոհմի տարբեր ճյուղերը տեր էին դառել և իշխում էին թե իրենց հին կալվածների մեծագույն մասում և թե համարյա ամբողջ արևմտյան Անդրկովկասում:

Հիշատակության արժանի յեն մասնավորապես, բացի Բագրատունիների Շիրակի ճյուղից, նաև Կղարջքի ու Արտանուշի Բագրատունիները: Աշոտ Մսակերի հորեղբայրը՝ Վասակը, վորը 775 թվի ապստամբությունից հետո ստիպված եր փախչել Կղարջք՝ հիմնել եր այստեղ Արտանուշի իշխանությունը: Սրա հաջորդները կարողացել էին նույնպես ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները և գրավել էին Քուլալերը և Արդահանը: Հետագայում նրանք, տարածվելով Կուր գետի հովիտներով դեպի հյուսիս-արևելք և տիրելով հետզհետե ամբողջ Վրաստանին՝ հիմնադրել յեղան նոր հարստության Վրաստանում:

Իններորդ դարի առաջին կեսի վերջերին հայկական նախարարությունները, գլխավորապես Բագրատունիները և Արծրունիները, այնքան էին ուժեղացել, վոր ձգտում էին արդեն վերականգնել ամբողջությամբ իրենց արտոնությունները և ընդլայնել ըստ հնարավորության քաղաքական իրենց իրավունքները և ներքին անկախությունը:

* * *

Աշոտ Մսակերի մահից հետո (826 թ.) Հայաստանի սպառապետ կարգվեց նրա վորդին՝ Սմբատ Աբլարասը, իսկ «հրամանատար» և «իշխանաց իշխան» նշանակվեց Բագրատ Բագրատունին՝ Տարոնի իշխանը: Հայկական նախարարությունները, ոգտվելով այժմ արաբական իշխանության թուլությունից՝ այլևս չէին հանդուրժում Հայաստան ուղարկված կառավարիչների խստություններն ու բռնությունները: Նրանք դիմում էին հաճախ խալիֆներին և պահանջում, վոր Հայաստան ուղարկվեն իրենց ցանկացած մարդիկ: 840 թվին, որինակ, հայ նախարարները Սմբատ սպարապետի գլխավորությամբ ստիպեցին խալիֆ ալ-Մուտասսիմին յիտ կանչել նոր նշանակված խալիֆ վոստիկանին և թողնել այդ պաշտոնի մեջ Ալին: Այս վերջինը, վորին նրանք անվանում էին «Եթիմ», այսինքն՝ վորը, ցանկալի յեր նրանց իր թուլության և մեղմության պատճառով:

842—847 թվականներին, ալ-Վատեկի խալիֆայության ժամանակ, ամբողջ Հայաստանը, ինչպես վկայում են արաբական աղբյուրները, գտնվել և շարունակ խառնակ ու ապստամբական լիճակում: Այդ աղբյուրների վկայություններից դժվար չե նաև կուսհել, վոր Բագրատունիները, ինչպես և Արծրունիները, տես-

ներով խալիֆայության ռազմական ու քաղաքական տկարությունը՝ ուղեցել են, ըստ յերևույթին, հետեւել հարեւան մահմեդական ամիրայություններին որինակին և աշխատել են ազատագրել արաբական տիրապետությունից: Սակայն շուտով յերեւաց, վոր նրանց այս հույսերը վաղաժամ ելին:

847 թվին խալիֆայության դահլ բարձրացավ Մուլթավաքիլը (847—861 թ. թ.), վորը, վարում էր վճռական ու հաստատակամ քաղաքականություն: Իր իշխանության հենց առաջին տարիներում նա նպատակ էր դրել իրեն, ինչպես վկայում է թովմա Արծրունին (II, գլ. Ե), ձնել և պատժել ըմբոստ հայ նախարարներին:

849 թվին նա ուղարկեց Հայաստան Արուսեթին իբրև վերակացու և հարկահավաքման գլխավոր: Յերբ սա մոտեցավ Տարոնի սահմաններին՝ իշխանաց իշխան Բագարատը, տեսնելով վոր Արուսեթն ունի իր հետ հզոր դորաքանակ՝ շտապեց վճարել նրան ամբողջ հարկագումարը և խնդրեց, վոր նա ներս չմտնի իր գորքերով Հայաստան: Թովմա Արծրունին վկայում է, վոր Մուլթավաքիլը և Արուսեթն ուղեցել են զրկել իշխանությունից հատկապես Բագարատին և Աշոտ Արծրունուն: Սակայն յերբ Արուսեթն տեղեկություն ստացավ, վոր Բագարատն ու Աշոտը դաշինք են կնքել և գործում են միասին՝ նա խուսափեց կովից և վերադարձավ Բաղդադ: Նախ քան հեռանալը՝ նա թողեց վորպես փոխանորդ և Հայաստանի կառավարիչ ու հարկահավաք Մուսային, վորը ստորին Աղձնիքի և Արզն քաղաքի ամիրան էր և Բագարատի քրոջ ամուսինն էր:

850 թվին Մուսե ամիրան, վորը կռված էր իր աներձագի հետ՝ մտավ իր գորքերով Տարոն իբր հարկահավաքման համար: Բայց Բագարատին ոգնության հասավ անմիջապես Աշոտ Արծրունին, և Բագարատը Վասպուրականի գորքերի ոգնությամբ աֆախի ջարդ տվեց արաբներին, վոր Մուսեն հաղթվ կարողացավ իր գլուխն աղատել: Տարոնի այս կռվից դեռ առաջ Արուսեթն ուղարկել էր նաև Վասպուրական հարկահավաքման հաղաբապետ Ալա Մովսիխին, վորը Մանազկերտի «Կայսիկը» կոչվող ամիրանների տոհմիցն էր: Սա, հաստատվելով Աղբաղում, ասպատակել էր Վասպուրականի զանազան շրջանները, մասնելով յերկիրն ավերածության և կողոպուտի: Բայց Աշոտ Արծրունին մեծ ջարդ տալով նրան՝ դուրս էր քշել Վասպուրականից:

Զայրացավ Մուլթավաքին այս անցքերը լսելով և նորից

ուղարկեց Հայաստան Արուսեթին, հանձնարարելով նրան ձերբակալել Բագարատին և Աշոտին: Արաբական զորքերը, ներխուժելով Տարոն և Վասպուրական՝ պետք է վերացնեյին առաջին հերթին հայկական այս իշխանությունները: Արշավանքի ժամանակ, դեռ Հայաստան չհասած՝ ճանապարհին մեռել էր Արուսեթը: Ուստի և վոստիկանության սբա պաշտոնը և վերոհիշյալ հանձնարարությունները տրվեցին վորդուն՝ Յուսուֆին:

851 թվին Յուսուֆը մեծ ու ընտիր զորքով յեկավ նախ Վասպուրական և բանակեց Արծրունիների Ադամակերտ վոստանում: Այստեղից նա ուղարկեց յերկրի զանազան կողմերն ասպատակներ և միաժամանակ հրավերեց իր մոտ Աշոտին ու ուղեց նրան խաբեյությամբ ձերբակալել: Բայց Արծրունյաց իշխանը, վորին հայտնել էին այդ մասին, վերցրեց իր ազատագորքը և հեռացավ Մարգաստան:

Շուտով Յուսուֆը հաշտություն և խաղաղություն հաստատեց Աշոտի հետ և, վերցնելով նրանից պատանդներ ու ապահովելով իր թիկունքը՝ յեկավ Խլաթ: Բագարատն այժմ ինքն իրեն էր թողնելված: Ինչպես վկայում է թովմա Արծրունին (Դպր. II, գլ. 2), Յուսուֆը հայտնեց Բագարատին, վոր ձմեռվա ցրտերի պատճառով ինքը շտապում է վերադառնալ արքունիք և ուղում է Հայաստանի իշխանությունը նրան հանձնել: Տարոնի իշխանը, վոր խաբվել ու յեկել էր նրա մոտ, շղթայվեց և ուղարկվեց Սամառա, ուր գտնվում էր Մուլթավաքիլը:

Այնուհետև Հայաստանի զանազան կողմերն ուղարկվեցին կուսակախեր, վորոնք ամեն տեղ մեծ անգթություններ գործեցին: Իսկ Տարոնում արաբական զորքերը մեծ թվով գերիներ վերցրին և նրանց մի մասը չնչին գներով ծախեցին Ասորիքում ու այլ յերկրներում և մյուս մասը պահեցին Մուշ քաղաքում, վոստիկանի ու իրենց ձմեռանոցում վորպես ծառաներ: Գարնանը նրանք մտադիր էին սրի ու ավերածության մատնել ամբողջ Հայաստանը, և վճռել էյին, վերացնելով հայկական իշխանությունները՝ հաստատել յերկրում իրենց անմիջական տիրապետությունը:

Հայաստանի դրությունը դառնում էր այժմ նույնքան աղետալի, ինչպես և ութերորդ դարի վերջերին: Վտանգը սպառնում էր դարձյալ վճռի միայն նախարարական իշխանական դասին, այլ ամբողջ հայ ժողովրդին: Ուստի և այժմ ևս տարրերային կերպով բռնկվեց ընդհանուր ապստամբություն, վորն ուներ, ինչպես և

775 թվին, ազատագրական բնույթ: Այս մեծ ապստամբությունը, հատկապես Տարոնում տեղի ունեցած անցքերը 852 թվին՝ մանրամասն նկարագրված են Թովմա Արծրունու մոտ և հիշատակված են նաև արաբական աղբյուրներում:

Թովմա Արծրունու համապատասխան այդ վկայությունը մեջ եմ բերում առանց կրճատումների:

«Այն ժամանակ,—պատմում է Թովման,—լեռան բնակիչները, տեսնելով վոր իշխանին գերի տարան և վոր իրենց ևս նույնը պիտի վիճակվի, ինչ վոր դաշտեցիներին՝ յեկան միասին խույթի մեկնակազենների բազմությունն արվեստագիտության իրենց ռազմամիջոցներով, վոր ձեռք եյին բերել ձմեռային ինքնապաշտպանության կարիքների համար: Նրանք վերցրել եյին իրենց նիզակները, վոր միշտ կրում եյին, զգուշանալով անտառների վորջերում գտնվող զազաններից կամ իրենց վրա հարձակվող թշնամիներից: Գրոհ տալով քաղաքի [Մուշի] վրա ու պաշարելով նրան՝ նրանք սրի մատնեցին և կոտորեցին զորքերը, ազատեցին բանտից Վասպուրականի պատանդներին, արձակեցին գերիներին և բաժանեցին իրենց մեջ թշնամու թալանը»:

[«Յայնժամ բնակիչք լերինն իբրև տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գերութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են զոյն փարշմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին՝ հասին միաբան բազմութիւնն մեկնակազէնքն խույթայ ի հնարս արուեստագիտութեանն իւրեանց, զոր ի պէտս օժանդակութեան ձմեռայնոյ հնարաւորեալ էին: Եւ բարձեալ աշտեայս հանապազակիրս ի պատրաստութիւն զազանացն որ ի մայրիսն որջանան, կամ թշնամեաց ի վերայ հասելոց, և եկեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեն զնա, և զզօրսն մատնեն ի սատակումն սրոյ, և զպատանդսն Վասպուրականի հանն յարգեալնէն. և գերեացն ընդարձակեն, զկապուտ նոցա բաժանեն յինքեանս»]¹:

Իր այս վկայության շարունակության մեջ Թովմա Արծրունին նմանապես հաղորդում է, վոր Սասունի լեռնականները, վորոնք հարձակվել եյին արաբական զորքի վրա խույթեցի Հոփանի

¹ «Թովմայի վարդապետի Արծրունու, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», հրատ. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ 1887, Դպր. II, գլ. Է, էջ 119—120:

առաջնորդությամբ, այս կովում սպանել եյին նաև իրեն՝ Յուսուֆ վոստիկանին:

Առանձնապես ուշագրավ է, վոր ապստամբած սասունցիները, ինչպես յերևում է Թովմայի վկայություններից, վնչ թե «ազատ»-ներ կամ ազնվականներ եյին, այլ պարզապես ռամիկ գյուղացիներ:

Նրա հաղորդած տեղեկությունները խույթեցիների մասին այնքան կարևոր են ու հետաքրքիր, վոր կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ:

«Այստեղ համառոտ կերպով կտամ,—ասում է Թովմա Արծրունին,—լեռան բնակիչների նկարագիրը՝ թե ինչպիսիք են և կամ ովքեր են, կամ ինչ կերպ նրանք ծանր աշխատանքով և սաստիկ տառապանքներով հայթայթում են իրենց ապրուստը և բավարարում իրենց կարևոր պետքերը: Նրանց բնակությունները գտնվում են խոր ձորերում, լեռների փապարներում, անտառների թավուտներում և լեռների գագաթներում: Ապրում են ազգատոհմերով և այնքան միմյանցից հեռու յեն, վոր յեթե զորավոր տղամարդկանցից մեկը բարձր տեղից ուժգին բղավե, նրա ձայնի բոմբոցում հաղիվ կարող է վորեւ տեղ լսվել, և տավորություն է գործում, իբր թե արձագանք է ժայռերի միջից: Նրանց կես մասը խոտորել է հայրենի բնական լեզվից, վորովհետև հեռու տեղեր են բնակվում և միմյանց հետ շփում չունեն. խոսում են իրար հետ կցկտուր ու ոտարոտի լեզվով: Յեմ այնքան խրթնախոս են և իրար անձանոթ, վոր մինչևիսկ պետք ունեն թարգմանների: Իբրև սնունդ գործադրում են զանազան ընդեղեններ, զլիսավորապես կորեկ կոչվող բույսը, վորը սովի տարիները վոմանք անվանում են հաց: Կորեկը նրանք վոռողում են վոտքերով (°) անտառների բաց տեղերում կամ ցանում են յերկմատանի փայտատներով: Իրենց մեղկությունը ծածկելու համար հագնում են բրդեղեն շորեր. վոտնամանները պատրաստում են կոշիկների ձևով այծերի մորթիներից: Թե ամառը և թե ձմեռը բավարարվում են միևնույն սնունդով և միևնույն հագուստով»:

[«Աստանօր սակաւուք բացայայտեցից զորպիսութիւն բնակչաց լերինն. թէ զիմրդ կամ հրպիսի ոք են, և հրպէս հնարաւորեալ յապրուստ անձանց վճարեն զկարևոր պէտս»]

իւրեանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանք. և բնակութիւն նոցա ի խորաձորս և ի փապարս լեռանց և ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լեռանց: Եւ բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, և այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբոմբիւն ձայնին, իբրեւ ի վիմաց ինչ արձադան լինելոյ կարծիս բերելով. և կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղազս հեռաբնակ լինելոյ և անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք: Եւ այնքան խրթնի անծանօթք պատահեն առ միմեանս, մինչև թարգմանաց անգամ կարօտանան. և զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սեղմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ. և է զգետն նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, և օդ ոտիցն հնարաւորեն զձև կաշկաց, ի մորթոց այծից կաղմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւականն զամառն և զձմեռն»¹]:

Թովմա Արծրունու այս վկայութեան մեջ, ինչպես տեսնում ենք, խիստ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդված Սասունի բնակչության մասին: Այդ տեղեկություններից յերևում է, վոր մինչևիսկ իններորդ դարում խութեցիները գտնվում էին դեռ տնտեսական ու սոցիալական նախնական վիճակում՝ ապրում էին ազգատոհմերով և ունեյին յերկրագործական հետամնաց տնտեսություն:

Ուշագրավ է մասնավորապես, վոր խութեցիների մի մասը խոսել է, ըստ յերևութիւն, վնչ թե հայերեն, այլ ինչ վոր խըրթին ու անհասկանալի լեզվով: Թովմա Արծրունին մեջ բերված վկայության շարունակութեան մեջ այդ լեզուն համարում է «խրթնի և անհետազոտելի» և այդ լեզվով խոսող ապստամբներին անվանում է «գոեահք Ասորոց»: Հենվելով սակայն նորագույն ուսումնասիրությունների վրա՝ կարելի է ըստ իս ամենայն հավանութեամբ հետեցնել, վոր դրանք վնչ թե ասորի գոե-

հիկներ էին, այլ, հավանորեն, խաղեր կամ ուրարտացիներ, վորոնք, ինչպես հայտնի է, ձուլվել էին հետզհետե յեկվոր արմենների հետ և համարվում են, ինչպես և արմենները, հայերի նախնիքները: Թովմա Արծրունու վկայութեանը խիստ արժեքավոր է, վորովհետև ցույց է տալիս, վոր հին խաղերի մնացորդները պահպանվել էին մինչև իններորդ դարը լեռնային Սասունում:

852 թվի ընդհանուր մեծ ապստամբությունը, վորը պարզապես ժողովրդական-ազատագրական բնույթ ուներ, ճնշվեց դաժան ու անողոր խստութեամբ: Մութավաքիւն ուղարկեց Հայաստան մոտ յերկու հարյուր հազար թրքական և արաբական զորք Բուղայի առաջնորդութեամբ, վորը սրի, գերութեան ու ավերածութեան մատնեց ամբողջ յերկիրը և, ամենից առաջ, չարաչար պատժեց Տարոնի և Սասունի բնակիչներին: Հայ նախարարները և զլիավորները կալանավորվեցին և ուղարկվեցին Սամառա, ուր նրանք, փրկելու համար իրենց կյանքը և գույքը՝ գրեթե բոլորն ընդունեցին մահմեդականութուն:

Բուղայի արշավանքից հետո՝ նախարարական Հայաստանը, վորը սոսկալի հարված էր ստացել, թվում էր, վոր անկարող էլինի ուշքի գալ և վերակենդանանալ: Սակայն շուտով, ինչպես և 775 թվի ապստամբությունից հետո, նա վնչ միայն կարողացավ վերականգնել իր նախկին հզորութեանը, այլև ունեցավ տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական բուռն և անորինակ վերելքի շրջան:

Իններորդ դարի յերկրորդ կեսին սկսվեցին Բյուզանդական կայսրության հաղթական արշավանքները Հայաստանի սահմաններձ հարավ-արևմտյան շրջաններում, և խալիֆայությունը, վորը շարունակ պարտություն էր կրում, հետզհետե թուլացավ և դիմեց դեպի անկում:

867 թվին գահ բարձրացավ Բյուզանդիայում Մակեդոնիայից Պոլիս յեկած Բարսեղ անունով մի հայ: Սա մինչ այդ բյուզանդական արքունիքում ախոռապան էր և իր գեղեցկության պատճառով պալատական կանանց առաջին սիրելին էր: Գերմանական զիտնական Հ. Գելցերը իր «Բյուզանդական կայսրների պատմության» մեջ ասում է, վոր Բարսեղ Ա. կայսրը (867-886թ.)՝ Մակեդոնական գինաստիայի հիմնադիրը՝ «այն հանձարեղ ու անսահման ուժեղ բնավորություններից էր, ինչպես Սուլթան, Թեո-

¹ Տես «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», հրատ. Պատկանյանի 1887, Դպր. II, գլ. է, եջ 120—121:

դորիւն, Խլոդովիւն և Նապոլեոն Ա.-ը¹: Հենց այս Բարսեղն եր, վոր քայլ առ քայլ ջախջախիչ հարվածներով վոչնչացրեց արաբներին պաշտպանողական ամրացրած դիրքերն արևելյան սահմաններում և կարողացավ ներխուժել Միջագետք: Հաղթական այս առաջխաղացման ժամանակ նախարարական Հայաստանի կողմնորոշումը ստանում եր, բնականաբար, խիստ կարևոր նշանակութուն: Ֆրանսիական գիտնական Լորանի կարծիքով² Բարսեղ Ա.-ի հաղթութունը կլիներ լիակատար, յեթե հայերը ևս հարձակվեյին արաբների աջ թևի վրա և ոգնեյին նրան մտնելու խալիֆայության կենտրոնական յերկրները: Հայաստանի ստրատեգիական սպառնական այդ դիրքային դրությամբ և բացատրւում, Լորանի կարծիքով, խալիֆայության քաղաքականության կտրուկ փոփոխությունը հայ նախարարների և հատկապես Բագրատունիների հանդեպ: 885/6 թվին Աշոտ Բագրատունին ստացավ խալիֆ Մուտամիդից (870—892 թ. թ.) թագ և թագավորական տիտղոս: Սկսվեց ֆեոդալական Հայաստանի արագ վերածնության ու զորեղացման մի նոր շրջան, վոր տեեց մինչև սելջուկյան արշավանքները:

¹ Տե՛ս Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի հայերեն թարգմանությունը, Նշմիածին 1897, էջ 194:

² Տե՛ս «Հայաստանը Բյուզանդիայի և Իսլամի միջև» (Փրանսերեն), Փարիզ 1919, էջ 260 և այլն:

ԳԻՆԸ 2 ՌՈՒՐԼԻ 50 ԿՈՊԵԿ

12.156

Академ. Я. А. МАНАНДЯН.

**НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В АРМЕНИИ
ПРОТИВ АРАБСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА**

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУНТА